

Godsspraak als drijfveer, standaard en model voor gebed bij Clemens van Rome aan de Corinthieërs

Author:

Benno A. Zuiddam¹

Affiliation:

¹Faculty of Theology,
North-West University,
Potchefstroom Campus,
South Africa

Correspondence to:

Benno Zuiddam

Email:

benno.zuiddam@nwu.ac.za

Postal address:

110 Panorama Rd.
Blackstone Heights 7250,
Tasmanië, Australië

Dates:

Received: 11 Feb. 2015

Accepted: 20 July 2015

Published: 30 Nov. 2015

How to cite this article:

Zuiddam, B.A., 2015,
'Godsspraak als drijfveer,
standaard en model voor
gebed bij Clemens van Rome
aan de Corinthieërs', *In die
Skriflig* 49(1), Art. #1939,
10 pages. <http://dx.doi.org/10.4102/ids.v49i1.1939>

Copyright:

© 2015. The Authors.
Licensee: AOSIS
OpenJournals. This work is
licensed under the Creative
Commons Attribution
License.

Die eerste brief van Clemens Romanus aan die Korintiërs vertoon 'n afhankelikheid van heilige Skrif en gebed. In die konteks van hierdie vroegchristelike brief is dit die Skrif wat gebed bevorder en vorm gee. Clemens het vir sy kennis van God staatgemaak op God se skriftelike openbaring, aangesien hy die Skrif beskou as Godsspraak in terme van inhoud en gesag. Die kerkvader nader God daarvolgens in sy gebedsantwoord op die Skrif. Die doel van gebed by die kerkvader is onder meer gerig daarop dat menslike gedrag gehoorsaamheid moet vertoon aan God se geopenbaarde Woord. Die vorm van gebed in Clemens se eerste brief aan die Korintiërs is dan ook grootliks aan die Skrif ontleen, beide in die woorde en uitdrukkings wat hy hanteer. Die agenda en die inhoudspunte van gebede in hierdie vroegchristelike brief word ook deur die heilige Skrifte bepaal. Op hierdie wyse is Godsspraak drijfveer, standaard en model vir gebed by dié kerkvader.

Clement of Rome's letter to the Corinthians shows an interdependence of holy Scripture and prayer. In the context of this early Christian epistle, Divine revelation, primarily through Scripture, takes on an initiatory role for prayer. Clement considers the Scriptures as oracles of God in terms of their contents and authority. In his prayer-response to Scripture, both for contents and words, Clement shows himself inspired by holy Scripture. Consequently, Clement's prayer is aimed at conformity of human behaviour to what he considers God's revealed standards. As to the format of prayer in Clement to the Corinthians, words and expressions are largely borrowed from the sacred Scriptures. The agenda and themes of prayer in this letter are set by holy Writ as well, reinforcing the role of Scripture as initiator, standard and prototype for prayer, as the early church father reaches out to God.

Gewaardeerd in de vroege kerk

De eerste brief van Clemens Romanus aan de Corinthieërs, geschreven tegen het einde van de eerste eeuw (ca. AD 95; vgl. Drobner 2007:47–48; Moerschmann & Norelli 2005:101; Rankin 2006:26–29; Welborn 2004:197–216; Young, Ayers & Louth 2006:14), is een goede bron voor hen die geïnteresseerd zijn in de verhouding tussen openbaring en gebed in de zeer vroege kerk. Irenaeus,¹ Tertullianus, Eusebius en verschillende andere kerkvaders kenden deze brief. Een mogelijke verwijzing in de Herder van Hermas is echter speculatief van aard (Grundeken 2015:4). Irenaeus beschreef de brief van Clemens² als een epistel gestuurd door de gemeente van Rome ('ἡ ἐν Ῥώμῃ ἐκκλησία') aan de Corinthieërs, om de plaatselijke vrede te herstellen na een tijd van ruzie gedurende de vervolging onder keizer Domitianus (gestorven in AD 96). Hoewel Eusebius³ en Hieronymus⁴ allebei Clemens van Rome identificeerden als een medewerker van de apostel Paulus (vgl. Fil 4:3), volstond Irenaeus met de vermelding dat Clemens onder de

1. Irenaeus (*Adv. Haer.* 3.3) noemt dat Clemens na de tijd van Paulus en Petrus een belangrijk geestelijk leider werd in Rome. Volgens Irenaeus had Clemens Romanus ooit de prediking van de eerste gehoord en ook met hem gesproken, maar hij zegt niet dat Clemens een leerling van Paulus was in strikte zin. Er waren in de tijd van Clemens nog veel anderen waarvan dat ook gold. Voor de Latijnse en Duitse tekst van *Adversus Haereses*, alsook de Griekse passages in Eusebius, zie de kritische editie van Brox (1995:30–39).

2. Het gaat hier om de eerste brief van Clemens aan de Corinthieërs die onderscheiden moet worden van de zogenoemde tweede brief van Clemens aan de Corinthieërs dat meer het karakter heeft van een preek en als pseudografisch gezien wordt (cf. Holmes 2007:132–165; vgl. Eusebius, *Hist. Eccl.* 3.38), alsook van de pseudo-Clementijnse documenten (cf. Bazzana 2006:313–320).

3. Eusebius, *Historia Ecclesiastica* 3.4.8–10: τῶν δὲ λοιπῶν ἀκολούθων τοῦ Παύλου Κρήσης μὲν ἐπὶ τὰς Γαλλίας στειλόμενος ὑπ' αὐτοῦ μαρτυρεῖται, Λίνος δὲ, οὐ μένεται συνόντος ἐπὶ Ῥώμης αὐτῷ κατὰ τὴν δευτέραν πρὸς Τιμόθεον ἐπιστολὴν, πρῶτος μετὰ Πέτρον τῆς Ῥωμαίων ἐκκλησίας τὴν ἐπισκοπὴν ἤδη πρότερον κληρωθεὶς δεδήλωται· ἀλλὰ καὶ ὁ Κλήμης, τῆς Ῥωμαίων καὶ αὐτὸς ἐκκλησίας τρίτος ἐπίσκοπος καταστάς, Παύλου συνεργὸς καὶ συναθλητὴς γεγονέναι πρὸς αὐτοῦ μαρτυρεῖται. (Migne 2006; cf. *Sources chrétiennes* 1952:101) (Wat de rest van diens volgelingen betreft, Paulus getuigt dat Crescens naar Gaul werd gestuurd; maar dat Linus, die hij in de tweede Timotheüsbrief noemt als zijn metgezel in Rome, na Petrus in het opzienersambt gesteld werd over de kerk van Rome, is reeds eerder genoemd. Maar ook van Clemens, die zelf eveneens over de gemeente van Rome werd aangesteld als derde opziener, wordt getuigd dat hij medewerker en medesoldaat van Paulus was; vertaling auteur.)

4. Hieronymus, *De Viris Illustribus*, c.15: Clemens, de quo Apostolus Paulus ad Philippenses scribens, ait, Cum Clemente et caeteris cooperatoribus meis, quorum nomina scripta sunt in libro vitae. (Migne 2006) [Clemens over wie de apostel Paulus aan de Filippenzen schrijft, zegt: 'met Clemens en mijn overige medewerkers, wiens namen geschreven zijn in het boek des levens'; vertaling auteur.]

Read online:

Scan this QR
code with your
smart phone or
mobile device
to read online.

prediking van Paulus zat en ook met hem heeft gesproken. Volgens Tertullianus⁵ was het de apostel Petrus die vervolgens, in een later stadium, Clemens in het ambt te Rome bevestigde (cf. Dunn 2003:6–22).

Irenaeus, de bisschop van Lyon, is wel vertaald als vond hij deze brief van Clemens een 'krachtige brief' (Engels: 'most powerful letter').⁶ Hoewel er in het Latijn enige aanleiding kan zijn tot die vertaling (*potentissimas literas*, accusativus fem. pl. afgeleid van *potens*), omdat *potentissimas* zowel naar kracht als bekwaamheid kan verwijzen, is in het Grieks toch eigenlijk slechts het laatste mogelijk ('ικανωτάτην γραφήν'). Uit de Griekse tekst, bewaard door Eusebius,⁷ is duidelijk dat Irenaeus bedoelde te spreken over een effectieve of afdoende brief. Volgens hem predikte de brief van Clemens het enig ware geloof zoals dat doorgegeven was door de apostelen 'met de verkondiging van de enige almachtige God, de maker van hemel en aarde, de schepper van de mensheid, die de vloed veroorzaakte, Abraham riep, die het volk uit het land Egypte leidde, met Mozes sprak, de Wet gaf, de profeten stuurde, en die ook het vuur bereid heeft voor de duivel en zijn engelen'.⁸ In zijn bespreking van de Clemensbrief geeft Irenaeus een compendium van het christelijk geloof. Volgens hem verkondigde deze brief God als iemand die betrokken is bij deze wereld, en door de geschiedenis heen is blijven communiceren met de mensheid. Met andere woorden, men ervoer God als iemand die bestond, met zijn volk sprak (openbaring) en waarmee de mens van zijn kant af ook een verhouding kon hebben en terug kon praten (gebed).

Hoewel Irenaeus later leefde en werkte dan Clemens (tweede helft van de tweede eeuw), vond hij wel dat de brief van Clemens Romanus aan de Corinthieërs vertegenwoordigend was voor het vroege christendom en haar Bijbelse boodschap:

De Vader van onze Heere Jezus Christus werd door de kerken verkondigd vanuit diezelfde Schriften, en zij die daarvoor belangstelling hebben kunnen ook de apostolische overlevering van de kerk herkennen, aangezien deze brief ouder is dan de leer van hen die op het ogenblik onwaarheden leren, en die een andere God in de plaats stellen van de Schepper en Maker van alle dingen die bestaan. (*Adv. Haer.* 3.3; vertaling auteur)⁹

5. Tertullianus, *De Praescriptione Haereticorum*, c.32: sicut Smyrnaeorum ecclesia Polycarpum ab Iohanne conlocatum refert, sicut Romanorum Clementem a Petro ordinatum est. Cf. *Sources chrétiennes* (1957:179–181). [zoals Polycarpus door Johannes in de kerk van Smyrnaeërs geplaatst was, zo is Clemens aangesteld door Petrus over die van de Romeinen; vertaling auteur.]

6. Roberts en Donaldson (1997:826): 'In the time of this Clement, no small dissension having occurred among the brethren at Corinth, the Church in Rome dispatched a most powerful letter to the Corinthians.'

7. De interpretatie *ικανωτάτην* als 'effectief' wordt bijvoorbeeld bevestigd in Lysias' *verdediging tegen de aanklacht over het omverwerpen van de democratie* 25.23 (LCL 244:550–551, Lamb): νομιζόντες καὶ τῆς πόλεως ταύτης ἱκανωτάτην εἶναι σωτηρίαν καὶ τῶν ἐχθρῶν μεγίστην τιμωρίαν [In de mening dat dit een effectieve redding was voor de stad, ook tegenover de ergste straf van de vijanden; vertaling auteur.] Vergelijk Liddell en Scott (1996:825–827).

8. *Adv. Haer.* 3.3: annuntians quam in recenti ab Apostolis acceperat traditionem, annuntiantem unum Deum omnipotentem, factorem coeli et terrae, plasmatores hominis, qui induxerit cataclysmum, et advocaverit Abraham, qui eduxerit populum de terra Aegypti, qui collocutus sit Moysi, qui legem disposuerit, et prophetas miserit, qui ignem praeparaverit diabolo et angelis eius (Brox 1992:32–33). [Voor vertaling zie hoofdstekst.]

9. *Adv. Haer.* 3.3: Hunc Patrem Domini nostri Jesu Christi ab ecclesiis annuntiari, ex ipsa scriptura, qui velint discere possunt, et apostolicam Ecclesiae traditionem intelligere, cum sit vetustior epistola his qui nunc falso docent, et alterum Deum super Demiurgum et factorem horum omnium quae sunt commentantur (Brox 1995:32). [Voor vertaling zie hoofdstekst.]

Voor Irenaeus en de vroege christenheid was er slecht één geloofstraditie vanaf de dagen van de schepping, tot Abraham, Mozes en uiteindelijk de christelijke kerk. De Schepper van het heelal was tevens de Vader van de Heere Jezus Christus, de beloofde redder en koning van de Joden.

Kortweg, de vroegkerkelijke ontvangst van de eerste Clemensbrief maakt deze brief uitstekend materiaal om de rol van Goddelijke openbaring te onderzoeken in relatie tot de vroegchristelijke gebedspraktijk. Dit artikel onderzoekt de volgende vraag: Was christelijk gebed een onafhankelijk verschijnsel of was het juist een menselijk antwoord op communicatie die als Godsspraak ervaren werd? Eerst zal worden vastgesteld hoe Clemens dacht over heilige Schrift, vervolgens welke beginselen Clemens leerde over het gebed en hoe hij dat in de praktijk bracht, en uiteindelijk hoe Schriftuurlijke openbaring de grondslag legt voor gebed in de eerste brief van Clemens aan de Corinthieërs.

De Schrift en openbaring bij Clemens Romanus

Gezaghebbende Schrift

Om de definieërende invloed van de Schrift op het gebed bij Clemens Romanus te bepalen en te begrijpen, is het belangrijk om eerst vast te stellen welke rol de kerkvader aan heilige Schrift als verschijnsel toedichtte en hoe hij de aard daarvan zag.¹⁰ Clemens karakteriseert de natuur van de Schriften (*γραφαί*) als volgt:

Julie hebben zorgvuldig aandacht gegeven aan de heilige Schriften, die waar zijn en van de Heilige Geest af komen. Julie weten zeer goed dat daarin niets geschreven staat wat onjuist of leugenachtig is. (*1 Clem.* 45; vertaling auteur)¹¹

Uit zijn Griekse taalgebruik in deze passage is het duidelijk dat Clemens drie zaken beklemtoonde die hij waar achtte over de Schriften. Het zijn *heilige* Schriften ('*τὰς ἱεράς*'), ware Schriften ('*τὰς ἀληθείς*'), en Schriften die tot stand gekomen zijn door de Heilige Geest ('*τὰς διὰ τοῦ πνεύματος τοῦ ἁγίου*'). Daarbij valt het op dat Clemens spreekt over 'heilige boeken' in een bijna priesterlijke zin ('*ἐν ταῖς ἱεραῖς βίβλοις*'), aangevend dat het voor hem boeken zijn die in dienst van God staan.

Deze passage in Clemens is een van de vroegste precursors van de leer van de onfeilbaarheid van de Schrift.¹² Voor hem

10. Voor de onderzoeksvraag van dit artikel is slechts heilige Schrift als verschijnsel van belang en hoe dit zich verhoudt tot gebed. Welke boeken Clemens tot heilige Schrift rekende, of zijn exegese juist was en aanverwante vragen van kanonieke aard zijn voor deze vraagstelling niet relevant. Voor de vroegchristelijke uitleg van de Schrift, cf. bijvoorbeeld Boberiz en Brakke (2002); Meijering (2003); Hauser en Watson (2003); Soulen (2010).

11. *1 Clem.* 45: Ἐνεκὸς οὗτοι εἰς τὰς ἱεράς γραφάς, τὰς ἀληθείς, τὰς διὰ τοῦ πνεύματος τοῦ ἁγίου. Ἐπίστασθε, ὅτι οὐδὲν ἄδικον οὐδὲ παραπειστικόν γέγραπται ἐν αὐταῖς. Holmes (2007:104–105): 'You have searched the holy scriptures, which are true, which were given by the Holy Spirit; you know that nothing unrighteous or counterfeit is written in them.'

12. De leer van de onfeilbaarheid van de Schrift is een christelijk dogma dat nader uitgewerkt is in de Catechismus van de Katholieke Kerk (art. 3.107) en de Nederlandse Geloofsbelijdenis (art. 3).

zijn de heilige Schriften niet alleen moreel juist, maar ook feitelijk betrouwbaar in wat ze bedoelen te beschrijven.

Er staat geschreven

Voor het doel van dit artikel is het van belang om vast te stellen hoe Clemens Romanus het gezag en de functie van heilige Schrift zag. Daarbij is de manier waarop hij naar de Schrift verwijst inzichtgevend. Dat geeft namelijk aan hoe Schriftgezag centraal stond in de manier hoe hij God zag en ook zelf schreef, en vervolgens bad. Voor hem was heilige Schrift spraak van God die persoonlijk tot hem, Clemens, alsook tot de wereld in het algemeen gericht was. Dwarsdoor zijn brief aan de Corinthieërs gebruikt Clemens de uitdrukking 'er staat geschreven' ('ἔγραπται')¹³ als verwijzing naar inhoud van wat wij nu kennen als de Bijbel (cf. 1 Clem. 4, 14, 17, 29, 36, 39, 45, 46, 48, 50).¹⁴ Voor hem zijn dat niet zomaar aanhalingen, maar ze functioneren als theologisch bewijs: 'want er staat geschreven' ('ἔγραπται γάρ'). In de meeste gevallen voegt de kerkvader dan ook een redeggevend voornaamwoord ('γάρ') toe om aan te geven dat hij bewijs introduceert en een beroep doet op een hogere autoriteit.

Verder staat geschreven

Op hetzelfde vlak gebruikt Clemens de uitdrukking 'en opnieuw zegt hij' ('Καὶ πάλιν λέγει') om een direct citaat uit de Schrift in te leiden.¹⁵ Soms wordt dat ingekort tot: 'en opnieuw/weer' ('Καὶ πάλιν').¹⁶ De brief bevat ook verwante

13.De verwijzingen die ingeleid worden door 'er staat geschreven' ('ἔγραπται') zijn als volgt:

1 Clem. 4	Genesis 3:4–8
14	Spreuken 2:21–22
17	Job 14:4–5
29	Deuteronomium 32:8–9
36	Psalm 104:4
39	Deuteronomium 4:12
45	'Zie dat er in de Schriften niets verkeers of misleidends geschreven is' ('ἔγραπται' wordt hier dus niet gebruikt om een citaat in te leiden, maar om een uitspraak over het karakter van de Schrift te doen.)
46	Leviticus 11:44 en Psalm 18:25
48	Psalm 118:19
50a	Jesaja 26:20
50b	Psalm 32:1–2

Vergelijk Hagner (1973:351–352).

14.Evans (1984:200–201): *The author of 1 Clement apparently held equal regard for the New Testament as he did for the Old Testament. Both Testaments are quoted extensively and the several references to Scripture (e.g., as 'divine knowledge', 'sacred writings', or 'oracles of God') apply to both (e.g., 40:1 applies to the commands of Christ). This usage of ἔγκνυπται gives clear evidence of 1 Clement's high regard not only for the Old Testament, but for the New Testament as well. The author regarded both Testaments as offering the ultimate source of divine knowledge and truth and that, if carefully studied by the Corinthian Christians, to whom the epistle was addressed, solutions to their various problems will be found. Thus, 1 Clement, especially as seen by its usage of ἔγκνυπται, is an early and important witness to the value and authority accorded by First Century Christians to both Testaments.* Evans bouwt verder op het oudere werk van Hagner (1973:185–348). Hoewel Evans en Hagner terecht aandacht vragen voor de gezaghebbende rol van Nieuwtestamentische boeken en apostolische auteurs bij Clemens, moet wel vastgesteld worden dat directe aanhalingen zonder uitzondering uit boeken zijn die we nu kennen als deeluitmakend van het Oude Testament: Mozes en de Profeten.

15.Zie: 1 Clem. 10	Genesis 15:5–6
14	Psalm 37:35–36
15	Psalm 78:36
17	cf. Exodus 6:30
36	Psalm 110:1; cf. Hebr. 1:13
52	Psalm 50:14
56	Psalm 94:12

16.Zie: 1 Clem. 10	Genesis 13:14–16
15a	Psalm 62:4
15b	Psalm 12:4

voorbeelden waarbij de heilige Schrift op een vergelijkbare manier ingeleid wordt.¹⁷

Godsspraak

De wijze waarop Clemens de Schriften gebruikt laat zien dat het tegelijkertijd kan verwijzen naar: (1) heilige Schrift, (2) de mond van de profeet en (3) de stem van God. Hoewel in Clemens aan de Corinthieërs alle directe aanhalingen tot het Oude Testament gerekend worden, ziet de oplettende lezer zowel God de Vader, als Jezus Christus en de Heilige Geest functioneren in de citaten. Bij voorbeeld, de kerkvader (in 1 Clem. 10) ziet Genesis 13:14–16 als (1) heilige Schrift; (2) door de mond van de profeet Mozes; (3) maar ten diepste met God als de auteur van deze woorden. Over David (1 Clem. 22) kan hetzelfde opgemerkt worden. Psalm 34 is:

(1) heilige Schrift; (2) door de mond van David als profeet; (3) maar volgens Clemens ten diepste met Christus als de auteur van de woorden. Op vergelijkbare wijze voert hij Jeremia 9:24 als (1) heilige Schrift, (2) door de mond van de profeet; maar (3) met de Heilige Geest als de auteur van de woorden. Het gaat voor de kerkvader uiteindelijk om Godsspraak, waarbij ook de stem van Christus en van de Geest klinken door Mozes en de Profeten.

Dit concept van heilige Schrift als een orakelverschijnsel met haar oorsprong in de Hemel zal belangrijk blijken bij het beschouwen van Clemens' gedachten over gebed en de praktijk daarvan. Namelijk, wat hij zag als persoonlijk en werkelijk spreken van God, bewoog hem tot gebed. Voor Clemens was heilige Schrift ten diepste Godsspraak. Deze inhoudelijke conclusie wordt ook filologisch bevestigd:

Geliefden, jullie begrijpen en kennen de heilige Schriften inderdaad goed en hebben nauwkeurig acht gegeven op de orakels van God¹⁸; de dingen die we schrijven zijn dus slechts om jullie te helpen onthouden.¹⁹ (1 Clem. 53; vertaling auteur)

Clemens gebruikt hier het specifieke woord voor orakels ('τὰ λόγια'). Dat doet hij niet alleen in 53.1, maar ook in 13.4, 19.1

17.Zie: 1 Clem. 10	Genesis 13:14–16	Καὶ πάλιν ... εἶπεν αὐτῷ ὁ θεὸς
13	Jeremia 9:24	λέγει γὰρ τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον
13	Jesaja 66:2	φησὶν γὰρ ὁ ἅγιος λόγος
16	Psalm 22:6–7	Καὶ πάλιν αὐτὸς φησὶν
22	Psalm 34:11–17	καὶ γὰρ αὐτὸς διὰ τοῦ πνεύματος τοῦ ἁγίου οὕτως προσκαλεῖται ἡμᾶς
23	Maleachi 3:1	συνεπιμαρτυροῦσης καὶ τῆς γραφῆς
26	Job 19:25–26	Καὶ πάλιν ἰσχυρῶς λέγει
28	Psalm 139	Λέγει γὰρ ποῦ τὸ γραφεῖον
33	Genesis 1:26–27	Οὕτως γὰρ φησὶν ὁ θεός
34	Daniël 7:10	Λέγει γὰρ ἡ γραφή
35	Psalm 50:16–23	Λέγει γὰρ ἡ γραφή
42	Jesaja 1:26	οὕτως γὰρ ποῦ λέγει ἡ γραφή
46	Psalm 18:25	Καὶ πάλιν ἐν ἑτέρῳ τόπῳ λέγει
56	Psalm 118:18	Οὕτως γὰρ φησὶν ὁ ἅγιος λόγος

18.De uitdrukking ἔγκνυπται in dit verband bevestigt de hoge achting van Clemens voor Gods openbaring in de Schriften; cf. Evans (1984:200–201). Holmes (2007:115) vertaalt dan ook als volgt: 'For you know, and know well, the sacred scriptures, dear friends, and you have searched into the oracles of God.' Dat geldt met name het gezag van het Oude Testament. Trigg (2003:308): 'Clement accepted the authority of the Old Testament and expected the same of his readers. He addresses them at one point saying: "For you know and know well the holy Scriptures, beloved, and you have scrutinized God's oracles. Therefore we write these things to remind you" (53.1). Whether or not they knew and accepted the Old Testament as Scripture, Clement evidently did.' Daarbij is het waarschijnlijk dat hij de Septuagint gebruikte (cf. Lona 1998:616; Rohls 2012:54). Dit zien we later ook bij Irenaeus (cf. Blowers 1997:105–111).

19.1 Clem. 53: 'Ἐπίστασθε γὰρ καὶ καλῶς ἐπίστασθε τὰς ἱερὰς γραφάς, ἀγαπητοί, καὶ ἐγκεκρίφατε εἰς τὰ λόγια τοῦ θεοῦ. Πρὸς ἀνάμνησιν οὖν ταῦτα γράφομεν. Cf. Schneider (1994:192–193).

en 62.3.²⁰ In alle gevallen gaat het om de meervoudsvorm. Hij past dat toe op heilige Schrift in het algemeen.²¹ Hoewel Clemens anderszins ook wel specifieke boodschappen van God uit de hemel beschrijft, zoals de spraak uit de brandende braambos (cf. 1 Clem. 17), gebruikt de kerkvader voor een specifiek orakel een ander woord (‘χρηματισμός’). Als hij geschriften bedoelt die volgens hem Woord van God zijn, spreekt Clemens van ‘τὰ λόγια’. Dat is in lijn met het gebruik van de term in het Nieuwe Testament (cf. Heb 5:12; Hand 7:38; Rom 3:2; 1 Pet 4:11).²²

Openbaring als centrale factor

Het overvloedige gebruik van aanhalingen uit de heilige Schriften in Clemens aan de Corinthieërs is ook een belangrijke factor om in acht te nemen (vgl. Lindemann 2009:61). De citaten zijn niet spaarzaam, maar talloos. De brief laat zien dat reeds tegen het einde van de eerste eeuw een kerkvader de heilige Schriften zo belangrijk achtte dat zijn epistel er letterlijk vol van zat. Clemens haalt de Schrift aan in ongeveer alle (talrijke) kleine hoofdstukjes van zijn brief. Vaak gebeurt dit meer dan eens per hoofdstuk en behalve de letterlijke citaten, zijn er vele indirecte verwijzingen, alsook taalgebruik en woordkeuze die aan de Schrift ontleend zijn. Inhoudelijk is Clemens aan de Corinthieërs een epistel dat exclusief handelt over de vraag hoe Bijbelverwijzingen en apostolische leer zich verhouden tot de *Sitz im Leben* van de ontvangers in Corinthe. Schriftelijke openbaring van de kant van God is, zowel in vorm als inhoud, een centrale factor in deze brief.

Gebed in Clemens aan de Corinthieërs

Gebed als antwoord op het gepredikte Woord Gods

Volgens Clemens was Gods openbaring, onder meer, gericht op de verandering van menselijk gedrag, aangezien de profeten van oudsher bekering in zijn naam predikten. Geloofsgehoorzaamheid aan God leidde tot het heil. Dit

proces betrof niet slechts een uiterlijke verandering, maar ook een verandering van hart en denken (μετανοία), die gepaard ging met een persoonlijk uitreiken tot God in gebed. In hoofdstuk 7 vermaant Clemens de Corinthieërs als hij zegt:

Laten we ons richten tot de generaties die ons voorgingen en leren dat, van geslacht tot geslacht, de Meester gelegenheid tot inkeer gaf aan allen die bekeerd zouden worden. Noach preekte bekering en zij die luisterden werden gered. Jona verkondigde het oordeel van verwoesting aan de Ninevieten; en terwijl ze zich van hun zonden bekeerden, stelden ze God tevreden door hem te smeken, en ontvingen redding, hoewel ze niet tot Gods volk behoorden.²³ (1 Clem. 7; vertaling auteur)

De Ninevieten bekeerden zich van hun zonden en naderden tot God met ernstig gebed. Clemens zegt dat ze daarmee God tevreden stelden, tot verzoening brachten (vgl. Heb 2:17; 1 Joh 2:2; 4:10). Hun ernstige gebed of ‘smeking’ was instrumenteel in het behagen van God. Een vergelijkbare uitdrukking wordt gebruikt voor het gebed van Jezus in Hebr. 5:7. De koning van Nineve beval zijn volk niet slechts om te rouwen met zak en as, maar ook om hun gedrag te veranderen en tot God uit te roepen (Jona 4:8). In deze context werd bekering vergezeld van gebed, als reactie op het profetisch spreken van God. Dit gebruik van gebed kan kort samengevat worden als: smeking tot God, in een context van bekering, in antwoord op het gepredikte Woord van God.

Woord en wandel openen Gods oren voor gebedsverzoeken

Clemens meent dat het gedrag van mensen de effectiviteit van gebed beïnvloedt. Zijn brief geeft aan dat gebed onder alle levensomstandigheden noodzakelijk is voor een goede verhouding met God. Daarbij wordt verondersteld dat geloof leidt tot een veranderd leven dat zich ten dienste stelt aan God en zijn wil najaagt. De gelovige heeft volgens Clemens daarbij Gods hulp nodig en de manier om die te verkrijgen is erom te vragen in gebed. Daarbij treedt een wisselwerking op: goed gedrag kan bijdragen tot een positief gebedsresultaat. Clemens meent dit als volgt te kunnen afleiden uit de Schrift.

En het geloof in Christus bevestigt al deze dingen, want hijzelf roept ons als volgt nader door de Heilige Geest:

Komt kinderen, luistert naar mij, en ik zal jullie de vreze des Heeren leren. Wie is er die graag leven wil hebben en goede dagen zien? Stop uw tong van kwaad, en uw lippen van het spreken van bedrog. Verlaat het kwade en doe het goede. Zoek de vrede en jaag die na. De ogen des Heeren zijn op de rechtvaardige en zijn oren opmerkzaam op hun gebed. Het aangezicht des Heeren is tegen hen die kwaad doen, om elke gedachtenis aan hen van de aarde weg te vagen. (vgl. Ps 34:11–16)

20.1 Clem. 13.4 φησὶν γὰρ ὁ ἅγιος λόγος: «Ἐπὶ τίνα ἐπιβλέψω, ἀλλ’ ἢ ἐπὶ τὸν πραῖν καὶ ἡσύχιον καὶ τρέμοντά μου τὰ λόγια;» In de vertaling van Holmes (2007:63) is het orakel-karakter niet zichtbaar: ‘For the holy word says, “Upon whom shall I look, except upon the one who is gentle and quiet and who trembles at my words?”’ In de overige passages met τὰ λόγια laat Holmes het specifieke karakter van Godsspraak wel uitkomen.

1 Clem. 19.1 Τῶν τοσούτων οὖν καὶ τοιούτων οὕτως μεμαρτυρημένων τὸ ταπεινόφρον καὶ τὸ ὑποδεδῶκεν διὰ τῆς ὑπακοῆς οὐ μόνον ἡμᾶς, ἀλλὰ καὶ τὰς πρὸ ἡμῶν γενεάς βελτίους ἐποίησεν, τοὺς τε καταδεξαμένους τὰ λόγια αὐτοῦ ἐν φόβῳ καὶ ἀληθείᾳ. (Holmes 2007:71–72: ‘Accordingly, the humility and subordination of so many people of such great renown have, through their obedience, improved not only us but also the generations before us, and likewise those who have received his oracles in fear and truth.’)

1 Clem. 53.1 Ἐπίστασθε γὰρ καὶ καλῶς ἐπίστασθε τὰς ἱερὰς γραφάς, ἀγαπητοί, καὶ ἐγκεκυφάτε εἰς τὰ λόγια τοῦ θεοῦ. Πρὸς ἀνάμνησιν οὖν ταῦτα γράφομεν. (Holmes 2007:115: ‘For you know, and know well, the sacred scriptures, dear friends, and you have searched into the oracles of God.’)

1 Clem. 62.3 Καὶ ταῦτα τοσούτω ᾗδιον ὑπενήσαμεν, ἐπειδὴ σαφῶς ᾔδειμεν γράφειν ἡμᾶς ἀνδράσιν πιστοῖς καὶ ἐλλογιματάτοις καὶ ἐγκεκυφῶσιν εἰς τὰ λόγια τῆς παιδείας τοῦ θεοῦ. (Holmes 2007:129: ‘And we have reminded you of these things all the more gladly, since we knew quite well that we were writing to people who are faithful and distinguished and have diligently studied the oracles of the teaching of God.’)

21. Voor een bespreking van het gebruik van λόγια bij Papias en anderen, zie Baum (1996:259).

22. De rol en functie van het woord λόγια in Clemens Romanus komt overeen met die van het Nieuwe Testament. Ook daar gaat het om heilige Schrift als verschijnsel en Godsspraak; cf. Jordaan, Van Rensburg en Zuidam (2008:379–394).

23.1 Clem. 7: Διελθόμεν εἰς τὰς γενεὰς πάσας καὶ καταμάθωμεν, ὅτι ἐν γενεᾷ καὶ γενεᾷ μετανοίας τόπον ἔδωκεν ὁ δεσπότης τοῖς βουλομένοις ἐπιστραφῆναι ἐπ’ αὐτόν. Νῶε ἐκήρυξεν μετάνοιαν καὶ οἱ ὑπακούσαντες ἐσώθησαν. Ἰωνᾶς Νινευίταις καταστροφήν ἐκήρυξεν: οἱ δὲ μετανόησαντες ἐπὶ τοῖς ἁμαρτήμασιν αὐτῶν ἐξήλασαν τὸν θεὸν ἱκετεύσαντες καὶ ἔλαβον σωτηρίαν, καίπερ ἄλλοτριοι τοῦ θεοῦ ὄντες. Cf. Schneider (1994:80–81). Holmes vertaalt: ‘Let us review all the generations in turn, and learn that from generation to generation the Master has given an opportunity for repentance to those who desire to turn to him. Noah preached repentance, and those who obeyed were saved. Jonah preached destruction to the people of Nineveh; but those who repented of their sins made atonement to God by their prayers and received salvation, even though they had been alienated from God’ (Holmes 2007:54–55).

De rechtvaardige riep en de Heere hoorde hem, en verlost hem uit al zijn aanvechtingen. (Ps 34:6)

De boze wordt op velerlei wijze gestraft, maar genade zal hen omringen die de Heere verwachten. (Ps 32:10)²⁴ (1 Clem. 22; vertaling auteur)

Uit dit citaat blijkt dat gehoorzaamheid aan God (in spraak en gedrag) de weg baant tot een effectieve gebedsverhouding. Zoals veel van Clemens' brief is deze passage een aaneenrijging van Schrift-citaten (hier vooral Ps 32 en 34). Dat laat zien hoe Clemens een combinatie van Bijbelse taal en inhoud gebruikt in zijn schrijven aan de Corinthieërs. Bijna alles wat hij zegt, zijn onderricht over gebed ingesloten, ademt heilige Schrift.

Gebed en liefde

Er is volgens Clemens ook een positieve wisselwerking tussen gebed en de resultaten daarvan in het leven van de gelovige. De kerkvader ziet gebed als een middel om een nieuwe levenshouding te verkrijgen die gekenmerkt wordt door liefde. Gehoorzaamheid aan het Grote Gebod – God liefhebben boven alles en uw naaste als uzelf – komt volgens hem bij gelovigen niet automatisch. Het vraagt om gebedsondersteuning. Als Clemens spreekt over het verkrijgen van liefde, gebruikt hij relatief sterke taal, 'δεώμεθα οὖν καὶ αἰτώμεθα' ['Laten we erom smeken en erom vragen']:

Geliefden, jullie moeten zien hoe groot en prachtig liefde is, zo dat haar volmaaktheid niet verklaard kan worden! Wie kan waardig zijn om in haar gevonden te worden, behalve zij wie God het besluit te geven? Laten we daarom smeken en bidden om uit zijn genade in de liefde gevonden te worden, vrij van alle menselijke vooroordelen, zonder smet. <De tijd van > alle geslachten van Adam tot de huidige dag is voorbijgegaan; maar zij in wie de liefde door de genade van God haar doel heeft bereikt,²⁵ hebben nu een plaats onder de vromen; die duidelijk zullen blijken dat te zijn volgens de maatstaven van het koninkrijk van Christus.²⁶ (1 Clem. 50; vertaling auteur)

Clemens beargumenteert zijn oproep tot gebed in 1 Clemens 50 twee maal met een citaat uit de Schrift ('omdat er geschreven staat', 'γέγραπται γάρ'), met verwijzingen naar Jesaja 26:20 and Psalm 32:1–2.

24.1 Clem. 22: Ταῦτα δὲ πάντα βεβαίοι ἢ ἐν Χριστῷ πίστις· καὶ γὰρ αὐτὸς διὰ τοῦ πνεύματος τοῦ ἁγίου οὕτως προσκαλεῖται ἡμᾶς· «Δεῦτε, τέκνα, ἀκούσατέ μου, φόβον κυρίου διδάξω ὑμᾶς. Τίς ἐστιν ἄνθρωπος ὁ θέλων ζωὴν, ἀγαπῶν ἡμέρας ἰδεῖν ἀγαθὰς; Παῦσον τὴν γλῶσσάν σου ἀπὸ κακοῦ καὶ χεῖλῃ σου τοῦ μὴ λαλῆσαι δόλον. Ἐκκλινον ἀπὸ κακοῦ καὶ ποιήσον ἀγαθόν. Ζήτησον εἰρήνην καὶ διώξον αὐτήν. Ὀφθαλμοὶ κυρίου ἐπὶ δικαίους, καὶ ὅτα αὐτοῦ πρὸς δέησιν αὐτῶν· πρόσωπον δὲ κυρίου ἐπὶ ποιοῦντας κακά, τοῦ ἐξολεθρεῦσαι ἐκ γῆς τὸ μνημόσυον αὐτῶν. Ἐκέκραξεν ὁ δίκαιος, καὶ ὁ κύριος εἰσήκουσεν αὐτοῦ, καὶ ἐκ πασῶν τῶν θλίψεων αὐτοῦ ἐρύσας αὐτόν.» «Πολλοὶ αἱ μάλιστα τοῦ ἁμαρτωλοῦ, τοὺς δὲ ἐλπίζοντας ἐπὶ κύριον ἔλεος κυκλώσει.» cf. Schneider (1994:120–123). [Vertaling in hoofdstekst.]

25.Cf. 1 John 4:17–18.

26.1 Clem. 50: Ὁρᾶτε, ἀγαπητοί, πὼς μέγα καὶ θαυμαστόν ἐστιν ἡ ἀγάπη, καὶ τῆς τελειότητος αὐτῆς οὐκ ἔστιν ἐξήγησις. Τίς ἱκανὸς ἐν αὐτῇ εὐρεθῆναι, εἰ μὴ οὗς ἂν καταξιώσῃ ὁ θεός; Δεώμεθα οὖν καὶ αἰτώμεθα ἀπὸ τοῦ ἐλέους αὐτοῦ, ἵνα ἐν ἀγάπῃ εὐρεθώμεν διὰ προσκλίσεως ἀνθρωπίνης, ἁμώμοι. Αἱ γενεαὶ πάσαι ἀπὸ Ἀδάμ ἕως τῆς ἡμέρας παρήλθον· ἀλλ' οἱ ἐν ἀγάπῃ τελειωθέντες κατὰ τὴν τοῦ θεοῦ χάριν ἔχουσιν χώρον εὐσεβῶν· οἱ φανερωθήσονται ἐν τῇ ἐπισκοπῇ τῆς βασιλείας τοῦ Χριστοῦ. Cf. Schneider (1994:186–187). [Vertaling in hoofdstekst.] Deze passage vertoont inhoudelijke en taalkundige overeenkomst met 2 Petrus 1:11.

Volgens hem dient gebed om toegang te verkrijgen tot de genade van God, om een levenshouding te ontvangen die gekenmerkt wordt door liefde. Liefde en respect voor God en de naaste zullen op hun beurt leiden tot een grotere gehoorzaamheid aan zijn Woord op de lange termijn (cf. Lona 1996:8–9).

Gebed voor anderen

Tot dusver is afgeleid dat Clemens gebed zag als een middel (1) om uit te reiken tot God in een context van bekering; (2) als een middel waarvan de effectiviteit beïnvloed wordt door de levenswandel van gelovigen; (3) als een kanaal om via de genade en ontferming van God een nieuwe levenshouding te verkrijgen waarin de liefde tot God en de naaste centraal staat.

Er is vervolgens ook een vierde gebruik van gebed in Clemens aan de Corinthieërs te onderscheiden. De eerste drie betroffen vooral het persoonlijk leven van de gelovige, maar het vierde gaat over de relevantie van gebed voor anderen. De kerkvader beklemtoont dit gebruik van gebed voor de omstandigheden in Corinthe:

En laten we dan ook voorbede doen voor hen die zich in een of andere zonde bevinden, opdat ze zachtmoedigheid en nederigheid mogen ontvangen, zodat ze zich zullen onderwerpen, niet aan ons, maar aan de wil van God. Want op deze manier zal onze liefdevolle betrokkenheid bij hen, voor God en de heiligen, tot vrucht en groei leiden. Geliefden, laten we terechtwijzing aanvaarden, want er is geen reden om daarover kwaad te worden.²⁷ (1 Clem. 56; vertaling auteur)

Het op het goede pad brengen van sommige christenen in Corinthe wordt niet gepresenteerd als gehoorzaamheid aan een kerkelijk instituut of aan mensen, maar aan de wil van God ('μή ἡμῖν, ἀλλὰ τῷ θελήματι τοῦ θεοῦ'). Voor Clemens ging het om onderwerping aan God en zijn geopenbaarde wil. Tenzij de kerkvader deze manier van spreken gebruikte als een enigszins hypocriet retorisch middel – en er is in de tekst zelf geen dwingende reden om dit te veronderstellen – speelt kerkelijke organisatie in de brief van Clemens Romanus slechts een ondergeschikte rol. De passage richt zich op God en diens openbaring als een onafhankelijke factor. De betrokkenheid van medechristenen elders krijgt de vorm van gebed en helpen om Gods openbaring toe te passen op de ontstane situatie. Op grond hiervan moeten allen, zowel in Rome als in Corinthe ('Ἀναλάβωμεν'), bereid zijn om correctie te ontvangen. Hierbij moet worden opgemerkt dat ook Clemens vorig punt over gebed als middel om een houding van liefde te ontginnen, doorklinkt als hij zijn lezers juist hier aanspreekt als 'geliefden' ('ἀγαπητοί').

Met andere woorden, Clemens vierde gebruik van gebed is als middel om God en zijn liefde te betrekken bij het leven

27.1 Clem. 56: Καὶ ἡμεῖς οὖν ἐντόχουμεν περὶ τῶν ἐν τινὶ παραπτώματι ὑπαρχόντων, ὅπως δοθῇ αὐτοῖς ἐπεικεία καὶ ταπεινοφροσύνη εἰς τὸ εἶναι αὐτοὺς μὴ ἡμῖν, ἀλλὰ τῷ θελήματι τοῦ θεοῦ· οὕτως γὰρ ἔσται αὐτοῖς ἐγκαρπὸς καὶ τελεία ἡ πρὸς τὸν θεὸν καὶ τοὺς ἁγίους μετ' οἰκτιρῶν μνηία. Ἀναλάβωμεν παιδείαν, ἐφ' ἣ οὐδεὶς ὀφείλει ἀγανακτεῖν, ἀγαπητοί. Cf. Schneider (1994:198–199). [Vertaling in hoofdstekst.]

van andere mensen, om zo gehoorzaamheid aan Gods wil te bevorderen.

Een voorbeeld van vroeg-christelijk gebed

De brief van Clemens aan de Corinthieërs biedt niet alleen algemene inzichten over de rol van gebed en openbaring. Het bevat ook één van de langste oud-christelijke gebeden die bewaard zijn gebleven, die de hoofdstukken 59 tot 61 beslaat (cf. Lona 1998:582–613).

Daarbij is het van belang om op te merken dat Clemens het gezag van God claimt voor zijn brief, als een profetisch spreken voor de situatie van de Corinthieërs. Maar dat ligt op een ander vlak dan Godsspraak en Schrift. De daarvoor gebruikelijk filologische termen vermijdt hij. Ook presenteert Clemens zijn brief niet als 'Schrift', maar het is wel duidelijk dat hij zijn schrijven beschouwt als Gods boodschap voor de omstandigheden van Corinthe.²⁸ Hij gaat daarbij zelfs zover om hen die ongehoorzaamheid overwegen te bedreigen met de toorn van God:

Indien echter sommigen de woorden die Hij door ons gesproken heeft naast zich neer durven leggen, laten ze dan weten dat ze zichzelf in overtreding en geen klein gevaar plaatsen. Maar wij zullen onschuldig zijn aan deze zonde en zullen vragen, door ijverig gebed en smeking, dat de Schepper aller dingen het bepaalde getal van zijn uitverkorenen in de gehele wereld veilig zal bewaren,²⁹ door zijn geliefd kind Jezus Christus, door wie hij ons geroepen heeft uit de duisternis tot het licht, van onkunde tot de kennis van de glorie zijner naam, om onze hoop te doen rusten op wat de voornaamste rede is dat ieder schepsel bestaat: uw Naam.³⁰ (1 Clem. 59; vertaling auteur)

Deze passage laat zien hoe de focus geleidelijk verschuift van de boodschap van de gemeente van Rome aan de Corinthieërs, naar God en zijn openbaring. Waar de auteur eerst nog de Corinthieërs aanspreekt, richt hij zich uiteindelijk verder in gebed tot God.

Openbaring als drijfveer tot gebed

Clemens Romanus vestigt in zijn gebed de aandacht op diverse centrale historisch-theologische thema's: God als Schepper, Redder en Bewaarder van gelovigen, als degene die openbaring verschaft over zichzelf en zijn wegen. Wanneer

Clemens verwijst naar de glorie van Gods naam, richt hij zich spontaan tot God in gebed, halverwege een zin. Nu is God plotseling degene tot wie hij spreekt 'uw' naam in plaats van het verwachte 'zijn', dat taalkundig met de eerste helft van de zin overeen zou komen. Via een participium-constructie gaat het spreken van Clemens verder in gebed:

... die de ogen van ons hart heeft geopend voor de kennis van u, die alleen 'troont in de hoogste tussen de hoogsten, heilig onder de heiligen,' (vgl. Jes 57:15) die 'de arrogantie van de hoogmoedigen vernedert,' (Jes 13:11) die 'de plannen van de heidenen tot niet brengt,' (Ps 33:10) die 'die hen die in lage staat zijn, verhoogt en de hogen tot lage staat afbrengt;' (Spr 3:34; cf. Job 5:11) die 'rijk maakt en arm,' (1 Sam 2:7) die 'doodt en levend maakt,' (Deut 32:39) de enige van wie de geesten wat te verwachten hebben en de God van alle vlees (Jer 32:27), die de diepten aanschouwt (Klaagl 3:60), die de werken van de mens aanschouwt, de hulp van hen die in gevaar verkeren, de Redder van hen in wanhopige situaties, de Schepper en Bewaker van iedere geest, die de natieën op de aarde vermenigvuldigt, en die uit hen gekozen heeft diegenen die u liefhebben door Jezus Christus, uw geliefd kind, die u hebt gebruikt om ons te onderrichten, om ons te heiligen, om ons eer aan te doen.³¹ (1 Clem. 59; vertaling auteur)

Het gebed van Clemens begint met een erkenning en naspreken van Gods openbaring. Het is letterlijk een serie van Bijbelcitaten die de kerkvader voorhoudt aan God in zijn spreken tot hem. Het is God die de ogen van het hart heeft geopend tot de kennis van de enige en allerhoogste God ('ἀνοίξας τοὺς ὀφθαλμοὺς τῆς καρδίας ἡμῶν εἰς τὸ γινώσκειν σε τὸν μόνον ὑψίστον'); doordat ze geleerd zijn door zijn Zoon ('δι' οὗ ἡμᾶς ἐπαίδευσας'). Tussen de sandwich van verwijzingen naar de kennis die God geopenbaard heeft, ligt een reeks van tenminste acht aanhalingen uit de Schrift, die elkaar snel afwisselen. Alle beschrijven ze een facet van God en diens karakter. Op deze wijze is het de schriftelijke openbaring over God die Clemens aanspoort tot gebed. Op die manier functioneert openbaring als een drijfveer voor gebed. De Schriften laat zien wie God is en Clemens reageert door terug te spreken tot God en daarbij diens openbaring te bevestigen. De kerkvader neemt, als het ware, God letterlijk op zijn woord.

Vervolgens roept Clemens Gods hulp in voor gelovigen in diverse omstandigheden van nood:

Wij pleiten bij u Meester, om hulp en ondersteuning voor ons. Help hen onder ons die in aanvechting verkeren; richt de gevallen op. Toon uzelf aan hen die u smeken, genees de zieken, breng hen die afdwalen van uw volk terug, vul de hongerigen, maak de gevangenen onder ons los, richt de zwakken op, vertroost hen die bijna geen moed meer hebben. Maak bekend aan alle volken dat u alleen God bent (cf. Ps 46:10)

28. Het feit dat Clemens Romanus het gezag van God claimt voor wat hij en de Romeinen aan Corinthe schrijven, moet gelezen worden als afgeleid gezag, waarbij in acht genomen dient te worden dat de inhoud grotendeels bestaat uit en onderbouwd wordt door Schriftverwijzingen (vgl. Hand 13:44). In de tijd van de reformatie werd een vergelijkbaar sentiment uitgedrukt door Bullinger (*Confessio Helvetica posterior*, 1566): *Predicatio verbi Dei est verbum Dei* ('prediking van het Woord van God is Woord van God').

29. Clemens Romanus zegt hiermee niet dat gebed als zodanig mensen redt. Vergelijk Nielsen (1962:135): 'Nothing is here said about justification by works. It is rather up to the Creator to keep intact the precise number of the elect, although earnest prayer and supplication on the part of the Roman Christians do enter into the picture.'

30.1 Clem. 59: 'Εάν δέ τινες ἀπειθήσωσιν τοῖς ὑπ' αὐτοῦ δι' ἡμῶν εἰρημένοις, γινώσκέτωσαν ὅτι παραπτώσει καὶ κινδύνῳ οὐ μικρῷ ἑαυτοὺς ἐνόησαν. Ἡμεῖς δὲ ἄθροϊ ἐσόμεθα ἀπὸ ταύτης τῆς ἁμαρτίας καὶ αἰτησόμεθα ἐκτενῆ τὴν δέσιν καὶ ἰκεσίαν ποιούμενοι, ὅπως τὸν ἀριθμὸν τὸν καθιερωμένον τῶν ἐκλεκτῶν αὐτοῦ ἐν ὅλῳ τῷ κόσμῳ διαφυλάξῃ ἁβραυστὸν ὁ δημιουργὸς τῶν πάντων διὰ τοῦ ἡγαπημένου παιδὸς αὐτοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ κυρίου ἡμῶν, δι' οὗ ἐκάλεσεν ἡμᾶς ἀπὸ σκότους εἰς φῶς, ἀπὸ ἀγνωσίας εἰς ἐπίγνωσιν δόξης ὀνόματος αὐτοῦ, ἐλπίζειν ἐπὶ τῷ ἀρχεγόνῳ πάσης κτίσεως ὀνομά σου, ... Cf. Schneider (1994:206–207). [Vertaling in hoofdstekst.]

31.1 Clem. 59: ... ἀνοίξας τοὺς ὀφθαλμοὺς τῆς καρδίας ἡμῶν εἰς τὸ γινώσκειν σε τὸν μόνον ὑψίστον ἐν ὑψίστοις, ἅγιον ἐν ἁγίοις ἀναπανόμενον· τὸν ταπεινοῦντα ὑβριν ὑπερηράνων, τὸν διαλύοντα λογισμοὺς ἐθνῶν, τὸν ποιοῦντα ταπεινοὺς εἰς ὕψος καὶ τοὺς ὑψηλοὺς ταπεινοῦντα· τὸν πλουτίζοντα καὶ πτωχίζοντα, τὸν ἀποκτείνοντα καὶ ζῆν ποιοῦντα, μόνον εὐεργέτην πνευμάτων καὶ θεὸν πάσης σαρκός· τὸν ἐπιβλέποντα ἐν ταῖς ἀβύσσοις, τὸν ἐπόπτην ἀνθρωπίνων ἔργων, τὸν τῶν κινδυνεύοντων βοηθόν, τὸν τῶν ἀηλιτισμένων σωτήρα, τὸν παντὸς πνεύματος κτίστην καὶ ἐπίσκοπον· τὸν πληθύνοντα ἔθνη ἐπὶ γῆς καὶ ἐκ πάντων ἐκλεξάμενον τοὺς ἀγαπώντάς σε διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ ἡγαπημένου παιδὸς σου, δι' οὗ ἡμᾶς ἐπαίδευσας, ἡγίασας, ἐτίμησας. Cf. Schneider (1994:208–209). [Vertaling in hoofdstekst.]

en Ps 86:10) en Jezus Christus uw kind; en wij uw volk en de schapen uwer weide (Ps 79:13).³² (1 Clem. 59; vertaling auteur)

Hoewel het eerste deel van deze relatief korte passage indirecte verwijzingen naar de Schrift bevat in woordgebruik, zijn al de petitie's die daarop volgen terug te vinden in de Bijbel, met name in het boek van de Psalmen. Vaak zijn er verschillende Bijbelteksten die soortgelijke uitspraken doen, zodat het moeilijk is om te bewijzen dat Clemens hier bedoelt deze of gene tekst aan te halen. Veeleer geeft deze reeks van Bijbelse verzoeken aan hoezeer de Schriften deel zijn geworden van het taalgebruik van Clemens Romanus.³³

Gebed als middel tot vergeving

Na de reeks van verzoeken tot God, vervolgt het gebed met het nogmaals erkennen van God als de Schepper van de aarde en haar bewoners. Clemens prijst Gods voortdurende betrokkenheid op grond van wat hij daarover gelezen heeft in de Schriften:

Want u hebt de structuur die u aan de wereld gegeven hebt, duidelijk gemaakt.³⁴ U, o Heere, hebt de wereld geschapen waarin wij leven. U bent getrouw aan alle geslachten, recht in uw oordelen, wonderlijk in kracht en majesteit. U bent wijs in het scheppen en u bent daarbij met kennis van zaken te werk gegaan. Uit de zichtbare dingen is duidelijk dat u uitstekend bent, en goed voor hen die hun vertrouwen op u gesteld hebben als genadig en barmhartig. Vergeef ons onze ongehoorzaamheid aan uw wetten, onze onrechtvaardige daden, overtredingen en tekortkomingen. Reken niet elke zonde van uw dienstknechten en dienstmaagden toe, maar reinig ons met de reiniging van uw waarheid.³⁵ (1 Clem. 60; vertaling auteur)

Op basis van de Schrift neemt Clemens aan dat God genadig en barmhartig is ('ἐλεῖμον καὶ οἰκτίρμον', Ps 103:8, 145:8). Op grond daarvan vraagt Clemens om vergeving van zijn eigen zonden en die van Gods volk in het algemeen. Waar de vorige passage (zie 'Openbaring als drijfveer tot gebed') het accent legde op praktische menselijke noden, gaat het hier over de geestelijke nood ten overstaan van Gods geboden.

Clemens smeking om reiniging met waarheid is een echo van Jezus' gebed in Johannes 17:17: 'Heilig hen door uw waarheid: uw Woord is de waarheid.' De uiteindelijke toetssteen voor menselijk gedrag, de maat waarmee Clemens overtredingen

herkent en om vergeving vraagt, is de waarheid en de wil van God zoals hij die in Moses, de Profeten en de leer der Apostelen terugvindt. Zonde is voor hem per definitie overtreding van Gods geopenbaarde Wet.

Gebed voor het dagelijks leven

Clemens vervolgt zijn gebed met een verzoek om Gods bijstand in het dagelijks leven:

en richt onze schreden om in reinheid van hart te wandelen en te doen wat goed en aangenaam is voor uw aangezicht (vgl. Heb 13:21) en voor het aangezicht van hen die over ons regeren. Ja Meester, doe uw aangezicht over ons lichten (vgl. Ps 80:7, 19) ten goede in vrede (vgl. Num 6:25–26), zodat wij beschermd mogen worden door uw machtige hand (Ps 136:12), en verlost van iedere zonde door uw opgeheven arm (Ps 118:16), en verlos ons van hen die ons haten zonder reden (Ps 35:19). Geef eenheid en vrede aan ons en aan allen die de aarde bewonen (vgl. Jes 14:7), zoals u dat ook aan onze vaders gaf, toen zij u aanriepen in geloof en waarheid, onderworpen als we zijn aan uw almachtige en glorierijke naam (cf. Mal 2:2 LXX),³⁶ alsook aan hen die ons regeren en besturen op aarde.³⁷ (1 Clem. 60; vertaling auteur)

Zoals dwarsdoor deze brief gebeurt, is ook deze gebedspassage weer een compilatie van Bijbelse uitdrukkingen en concepten. Dit geeft aan dat de bisschop woorden vindt voor zijn gebed in de interactie met Gods Woord. Evenals in de eerste delen van Clemens' gebed, zijn het ook hier de Psalmen die prominent functioneren. Dat is niet vreemd, aangezien de Psalmen zelf ook veelal gebeden zijn. Als door God geïnspireerd gebed en Heilige Schrift zijn ze voor Clemens Romanus het middel bij uitstek om woorden te vinden voor de ontmoeting met God.

Voorbede voor aardse autoriteiten

In de geest van de apostel Paulus (1 Tim 2:2) schetst Clemens een stil en gerust leven als doel van het gebed voor hen die gezagsposities bekleden.³⁸ Voor Clemens is iedereen op aarde rekenschap verschuldigd aan God als Schepper en Koning der aarde. Zoals in de apostolische geschriften over dit onderwerp (vgl. Rom 13) wordt alle aardse autoriteit beschreven als afgeleid gezag, dat namens God uitgeoefend wordt en ook aan hem verantwoording heeft af te leggen. De woorden van Clemens ademen de geest van de apostel Paulus, als hij zijn gebed vervolgt:

32.1 Clem. 59: Αἰτιούμεν σε, δέσποτα, βοηθὸν γενέσθαι καὶ ἀντιλήπτορα ἡμῶν· τοὺς ἐν θλίψει ἡμῶν σῶσον, τοὺς πεπτοκότας ἔγειρον, τοὺς δεομένους ἐπιφάνηθι, τοὺς ἀσθενεῖς ἰάσαι, τοὺς πλανομένους τοῦ λαοῦ σου ἐπιστρέψον· χόρτασον τοὺς πεινῶντας, λύτρωσαι τοὺς δεσμίους ἡμῶν, ἐξανάστησον τοὺς ἀσθενούντας, παρακάλεσον τοὺς ὀλιγοψυχούντας· γνώτωσάν σε πάντα τὰ ἔθνη ὅτι σὺ εἶ ὁ θεὸς μόνος καὶ Ἰησοῦς Χριστὸς ὁ παῖς σου καὶ «ἡμεῖς λαὸς σου καὶ πρόβατα τῆς νομῆς σου». Cf. Schneider (1994:210–211). [Vertaling in hoofdstekst.]

33. Voor het slot van deze passage is wel specifieke afhankelijkheid aan te geven (cf. Ps 46:10; 86:10; 79:13).

34. De Goddelijke ordening van de schepping is een belangrijk thema voor Clemens Alexandrinus, cf. Wong (1977:81–87).

35.1 Clem. 60: Σὺ γὰρ τὴν ἀέαντα τοῦ κόσμου σύστασιν διὰ τῶν ἐνεργουμένων ἐφανεροποίησας· σὺ, κύριε, τὴν οἰκουμένην ἔκτισας, ὁ πιστὸς ἐν πάσαις ταῖς γενεαῖς, δίκαιος ἐν τοῖς κρίμασιν, θαυμαστὸς ἐν ἰσχύϊ καὶ μεγαλοπρεπείᾳ, ὁ σοφὸς ἐν τῇ κτίσει καὶ συνετὸς ἐν τῇ τὰ γενόμενα ἐδράσαι, ὁ ἀγαθὸς ἐν τοῖς ὀρωμένοις καὶ χρηστὸς ἐν τοῖς πεποιθόσιν ἐπὶ σέ, ἐλεῖμον καὶ οἰκτίρμον, ἄφες ἡμῖν τὰς ἀνομίας ἡμῶν καὶ τὰς ἀδικίας καὶ τὰ παραπτώματα καὶ πλημμελείας. Μὴ λογίσῃ πᾶσαν ἁμαρτίαν δούλων σου καὶ παιδικῶν, ἀλλὰ καθάρισον ἡμᾶς τὸν καθαρισμὸν τῆς σῆς ἀληθείας ... Cf. Schneider (1994:211–213). [Vertaling in hoofdstekst.]

36. Maleachi 2:2 lijkt de aangewezen passage in de Septuagint die Gods naam en almacht combineert: καὶ ἐὰν μὴ θῇσθε εἰς τὴν καρδίαν ὑμῶν τοῦ δοῦναι δόξαν τῷ ὀνόματι μου, λέγει Κύριος παντοκράτωρ. Over de rol van de Septuagint in het vroege christendom, cf. Gallagher (2012:208–209).

37.1 Clem. 60: ... καὶ κατεῦθον τὰ διαβήματα ἡμῶν ἐν ὁσιότητι καρδίας πορεύεσθαι καὶ ποιεῖν τὰ καλὰ καὶ εὐάρεστα ἐνώπιόν σου καὶ ἐνώπιον τῶν ἀρχόντων ἡμῶν. Naί, δέσποτα, ἐπίφανον τὸ πρόσωπόν σου ἐφ' ἡμᾶς εἰς ἀγαθὰ ἐν εἰρήνῃ, εἰς τὸ σκεπασθῆναι ἡμᾶς τῇ χειρὶ σου τῇ κραταίᾳ καὶ ὑσθῆναι ἀπὸ πάσης ἁμαρτίας τῷ βραχίονί σου τῷ ὑψηλῷ, καὶ ὕσαι ἡμᾶς ἀπὸ τῶν μισούντων ἡμᾶς ἀδίκως. Δὸς ὁμόνοιαν καὶ εἰρήνην ἡμῖν τε καὶ πᾶσιν τοῖς κατοικοῦσιν τὴν γῆν, καθὼς ἐδῶκας τοῖς πατράσιν ἡμῶν, ἐπικαλουμένων σε αὐτῶν ὁσίως ἐν πίστει καὶ ἀληθείᾳ, ὑπηκούους γινομένων τῷ παντοκράτορι καὶ παναρέτῳ ὀνόματι σου, τοῖς τε ἀρχουσιν καὶ ἡγουμένοις ἡμῶν ἐπὶ τῆς γῆς. Cf. Schneider (1994:212–215). [Vertaling in hoofdstekst.]

38. Clemens' gebed om orde in het staatkundig leven moet onderscheiden worden van zijn visie voor orde in het huis van God, hoewel er sprake schijnt te zijn van Hellenistische staatsterminologie in zijn beschrijvingen. Vergelijk Van Unnik (1970:261–279).

Meester, u hebt hen (onze bestuurders en overheden op aarde, zie 'Gebed voor het dagelijks leven') gezag gegeven om te regeren door uw grote en onvergelykbare macht, zodat wij zouden beseffen welke heerlijkheid en eer u hun gegeven hebt, en wij hen onderdanig zouden zijn, zonder in iets uw wil te weerstaan. Heere, geef hen gezondheid, vrede, eenheid, stabiliteit; zodat ze de regeermacht die ze ontvangen hebben zonder aanstoot mogen uitoefenen. Want u, o hemelse Meester en Koning der eeuwen, geeft de zonen der mensen heerlijkheid en eer en macht over de dingen die op aarde zijn. Heere, mag uzelf hun raad, richten volgens wat goed en aangenaam is voor uw aangezicht, opdat zij uw goedkeuring mogen wegdragen, door het in een vrome manier uitoefenen van de macht die u hen gegeven hebt, in vrede en zachtmoedigheid.³⁹ (1 Clem. 61; vertaling auteur)

Gebed als bevestiging en lofprijzing

Het gebed van Clemens Romanus besluit met een bevestiging van Gods macht, en een lofprijzing:

Wij prijzen u als de enige die macht heeft om deze dingen voor ons te doen en zelfs meer goede dingen daarboven, door de hogepriester en bewaker onzer zielen: Jezus Christus, door wie aan u zij de heerlijkheid en majesteit, zowel nu als van geslacht tot geslacht en voor eeuwig en altoos. Amen.⁴⁰ (1 Clem. 61; vertaling auteur)

Ten diepste zijn deze woorden een beaming van Gods openbaring in het geloof. De bevestiging van Gods macht en de rol van Jezus Christus zijn geloofsuitspraken die samenhangen met Clemens' vertrouwen. Het slot van zijn gebed lijkt woorden van de apostel Paulus te weerspiegelen: 'Nu aan hem die bij machte is om zeer veel meer te doen boven alles wat we kunnen vragen of denken' (Ef 3:30). Evenzo heeft zijn verwijzing naar de hogepriesterlijke functie van Christus een Paulinisch karakter (Heb 7:25–26), terwijl de doxologie filologisch ook inhoudelijke overeenkomst vertoont met de brief van Judas (1:25).

Na Clemens' bespreking van gebed als verschijnsel (in de eerste helft van dit artikel), bevestigt dit praktische voorbeeld van gebed dat woorden en inhoud sterke afhankelijkheid vertonen van heilige Schrift. Gods openbaring door Mozes, de Profeten en de Apostelen is de drijfveer voor gebed. Zowel wat de bisschop schrijft aan de Corinthieërs over gebed, als dat wat hij uitspreekt tot God is gestempeld door de Schriften. Daarbij blijkt dat Clemens een zeer grote Schriftkennis bezat en het kennelijk belangrijk vond om daarvan zoveel mogelijk door te geven in zijn schrijven. De openbaringskennis was

bedoeld om geïntegreerd te worden met het leven en daarom relevant. De Psalmen als van God ingegeven gebeden, speelden hierbij een prominente rol. Het gebed van Clemens bevestigt het patroon dat dwarsdoor de brief duidelijk is geworden: Gods openbaring in de Schrift functioneert grondlegendend en sturend voor het menselijk gebed. Dit geldt zowel de inhoud van Clemens' gebed als de terminologie die hij gebruikt.

Conclusie: afhankelijkheid van gebed en heilige Schrift

Uit het voorgaande blijkt dat gebed en heilige Schrift in Clemens Romanus bij elkaar horen. De Schriften drijven de kerkvader tot gebed en in diezelfde Schriften vindt hij ook woorden om tot God te spreken.

Gebed als verschijnsel

Samenvattend kunnen uit de wijze waarop Clemens Romanus spreekt over gebed vier verschillende functies onderscheiden worden:

1. In de eerste plaats was gebed een middel om uit te reiken naar God in een situatie van bekering. Dit gebeurde in antwoord op het spreken van de profeten. Via hen sprak God zijn oordeel uit en de mens reageerde met een combinatie van gedragsverandering en smeken tot God.
2. Clemens' tweede functie van gebed was al evenzeer verbonden met Gods spreken. Voor hem werd de effectiviteit van gebeden mede bepaald door menselijk gedrag dat de oren van de Almachtige zowel kan openen als sluiten. Om gebedsverhoring te faciliteren, moeten gelovigen hun gedrag richten naar Gods wil zoals die geopenbaard is in de Schriften.
3. De afhankelijkheid van gebed en openbaring blijkt ook uit de derde functie van gebed die Clemens onderscheidt: een kanaal voor de liefde van God die de mens in staat stelt om overeenkomstig Gods roeping te wandelen.
4. Waar de eerste drie functies van gebed met name de persoonlijke verhouding van de gelovige tot God betreffen, richt de vierde functie zich op voorbede voor anderen. Gelovigen die struikelen hebben volgens Clemens gebed nodig. Regeringen en overheden in het algemeen moeten aan God opgedragen worden omdat zij wijsheid behoeven voor de juiste besluitvorming. Uiteindelijk zijn allen verantwoording verschuldigd aan de Schepper en Rechter van hemel en aarde en daarom vindt Clemens dat mensen elkaar moeten opdragen bij de troon van God.

Gebed als voorbeeld

Clemens' eigen gebed in de brief aan de Corinthieërs bevestigt de afhankelijkheid van geloof en openbaring op praktische wijze:

1. Het gebed van Clemens begint met de erkenning van Gods openbaring in de Schriften. De kerkvader

39.1 Clem. 61: Σὺ, δέσποτα, ἔδωκας τὴν ἐξουσίαν τῆς βασιλείας αὐτοῖς διὰ τοῦ μεγαλοπρεποῦς καὶ ἀνεκδομητοῦ κράτους σου, εἰς τὸ γινώσκοντας ἡμᾶς τὴν ὑπὸ σοῦ αὐτοῖς δεδομένην δόξαν καὶ τιμὴν ὑποτάσσασθαι αὐτοῖς, μηδὲν ἐναντιούμενους τῷ θελήματι σου· οἷς δός, κύριε, ὑγίαν, εἰρήνην, ὁμόνοιαν, εὐστάθειαν, εἰς τὸ διέπειν αὐτοὺς τὴν ὑπὸ σοῦ δεδομένην αὐτοῖς ἡγεμονίαν ἀπροσκόπως.

Σὺ γάρ, δέσποτα ἐπουράνιε, βασιλεὺς τῶν αἰώνων, δίδως τοῖς υἱοῖς τῶν ἀνθρώπων δόξαν καὶ τιμὴν καὶ ἐξουσίαν τὴν ἐπὶ τῆς γῆς ὑπαρχόντων· σύ, κύριε, διεύθυνον τὴν βουλὴν αὐτῶν κατὰ τὸ καλὸν καὶ εὐάρεστον ἐνώπιόν σου, ὅπως διέποντες ἐν εἰρήνῃ καὶ πραύτητι εὐσεβῶς τὴν ὑπὸ σοῦ αὐτοῖς δεδομένην ἐξουσίαν ἴλω σοῦ τυγχάνωσιν. Cf. Schneider (1994:214–215). [Vertaling in hoofdstekst.]

40.1 Clem. 61: Ὁ μόνος δυνατὸς ποιῆσαι ταῦτα καὶ περισσότερα ἀγαθὰ μεθ' ἡμῶν, σοὶ ἐξομολογούμεθα διὰ τοῦ ἀρχιερέως καὶ προστάτου τῶν ψυχῶν ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, δι' οὗ σοὶ ἡ δόξα καὶ ἡ μεγαλωσύνη καὶ νῦν καὶ εἰς γενεὰν γενεῶν καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν. Cf. Schneider (1994:214–217). [Vertaling in hoofdstekst.]

- neemt God op diens Woord, gelooft dat de Schriften de waarheid spreken en benadert God op die basis. De eerste paragraaf van zijn gebed (1 Clem. 59) bestaat uit een reeks van Schrift-citaten die God als de Almachtige erkennen en bevestigen. Clemens laat zien dat hij gelooft wat de Schriften zeggen over de betrokkenheid van God bij het leven van gelovigen die zijn naam aanroepen. De afhankelijkheid van gebed en openbaring is dus zichtbaar vanaf de eerste woorden. Heilige Schrift vormt de drijfveer tot gebed.
2. Het gebed functioneert tegelijkertijd heel praktisch om de nood van de gelovige en zijn afhankelijkheid van God uit te drukken, en om aan te geven dat de Heere nodig is in het leven van medechristenen. Clemens haalt daarbij aan uit de Psalmen, zodat de woorden van de Schriftuurlijke openbaring tegelijkertijd functioneren als woorden van de kerk om God aan te roepen. Heilige Schrift geeft woorden aan de gelovige om zijn menselijke noden uit te spreken. Dit is afhankelijkheid tussen openbaring en gebed in de meest intieme zin.
 3. Het gebed dient ook tot heling. Het bevordert verzoening met God waar zonde scheiding heeft gebracht. Openbaring is maatstaf en het licht waarmee de menselijke zonde wordt herkend en beoordeeld. Dit wordt zichtbaar als het gebed van Clemens voortgaat (cf. 'Gebed als middel tot vergeving') met een beroep op Gods karakter, terwijl de kerkvader om vergeving vraagt voor zaken in het leven van gelovigen die tegen Gods wil ingingen.
 4. Het praktische gebed van Clemens is ook een roep om hulp (cf. 'Gebed voor het dagelijks leven'), aangezien volgens hem Gods hulp nodig is om een vroom en vreedzaam leven te leiden. Dit betreft hulp voor persoonlijk gedrag, maar ook bescherming tegen en verlossing van het kwade en andere onbeheerbare factoren van buiten de mens. Ook hierbij hanteert de kerkvader een mengsel van Bijbelteksten om tot God te spreken. De woorden van Gods schriftelijke openbaring worden geleend om menselijke nood en behoefte voor Gods aangezicht te brengen. Filologisch is zelfs de vorm van de hulproepen ontleend aan de Schrift. Dit geeft aan dat er ook in het praktische gebed van Clemens sprake is van een doorgaande afhankelijkheid tussen openbaring en gebed.
 5. Clemens' gebed geeft aan dat het niet slechts gericht is op gelovigen en de kerk, maar ook op de wereld en hen die haar regeren. Een afzonderlijke paragraaf (cf. 'Voorbede voor aardse autoriteiten') is gewijd aan voorbede voor aardse autoriteiten, en aan menselijk rentmeesterschap over de aarde in het algemeen. Dit deel van Clemens' gebed is een bijna letterlijke echo van de apostolische vermaningen in dat verband (vgl. 1 Tim 2:2 en Rom 13). Voor de kerkvader is alle aardse gezag afgeleid gezag dat verantwoording aan God verschuldigd is. Dat zijn woorden van geloof en vertrouwen dat de schriftelijke openbaring over God als Koning van hemel en aarde correct is. Opnieuw is gebed afhankelijk van inzichten ontleend aan de Schriften en gebruikt ze daarbij

uitdrukkingen die min of meer letterlijk uit Bijbelse literatuur komen.

6. Het slot van het gebed van Clemens reflecteert het voorgaande: de doxologie prijst God op basis van diens openbaring met woorden aan apostolisch spreken ontleend.⁴¹

Samengevat vertoont de eerste brief van Clemens aan de Corinthieërs een afhankelijkheid van gebed en openbaring. Het gebed vindt haar inhoud en woorden voor een bepalend deel in heilige Schrift. Gebed reageert op Gods openbaring, terwijl de gelovige in het dagelijks leven gestalte probeert te geven aan diens inzichten. Clemens benadert God in geloof vanuit wat de Schriften zeggen over Gods macht en karakter. Deze beschouwt hij letterlijk als Godsspraak, als boeken waar God zelf aan het woord is. In gebed wordt deze kennis levend gehouden. Van daaruit functioneert Gods openbaring als een drijfveer tot, en een maatstaf en prototype voor gebed. In de Schriften hoort Clemens de stem van God en in het gebed antwoordt hij daarop.⁴²

Erkenning

Tegenstrijdige belangen

De auteur verklaart geen financiële of persoonlijke belangen te hebben die hem ongepast kunnen hebben beïnvloed bij het schrijven van dit artikel.

Literatuurverwijzingen

- Baum, A.D., 1996, 'Papias als Kommentator evangelischer Aussprüche Jesu: Erwägungen zur Art seines Werkes', *Novum Testamentum* 38(3), 257–276.
- Bazzana, G.B., 2006, 'Eve, Cain, and the giants: The female prophetic principle and its succession in the Pseudo-Clementine novel', in F. Amsler et al., *Plots in Pseudo-Clementine romance*, PIRSB, Rome.
- Blowers, P., 1997, *The Bible in Greek Christian Antiquity*, UNP, Notre Dame, IN.
- Boberiz, C.A. & Brakke, D., 2002, *Reading in Christian communities: Essays on interpretation in the early Church*, CJAS, University of Notre Dame Press, Notre Dame, IN.
- Brox, N., 1995, *Irenäus von Lyon: Adversus Haereses [griechisch, lateinisch, deutsch]*, Herder, Freiburg.
- Bullinger, H., 1566, *Confessio Helvetica posterior*, Latijnse tekst online, viewed 16 July 2015, from <http://www.ccel.org/ccel/schaff/creeds3.iv.v.html>.
- Drobner, H.R., 2007, *The fathers of the church: A comprehensive introduction*, transl. Siegfried S. Hendrickson, Peabody, MA.
- Dunn, G.D., 2003, 'Clement of Rome and the question of Roman primacy in the African tradition', *Augustinianum* 43(1), 6–24. <http://dx.doi.org/10.5840/agstm20034311>
- Evans, C.A., 1984, 'A note on ἐγκύπτιον in 1 Clement', *Vigiliae Christianae* 38(2), 200–201.
- Gallagher, E., 2012, *Hebrew Scripture in patristic biblical theory*, Brill, Leiden.
- Grundeken, M., 2015, *Community building in the Shepherd of Hermas: A critical study of some key aspects*, Brill, Leiden.
- Hagner, D.A. 1973, *The use of the Old and New Testaments in Clement of Rome*, Brill, Leiden.
- Hauser, A.J. & Watson, D.F. (eds.), 2003, *A history of biblical interpretation, vol. 1: The ancient period*, Eerdmans, Grand Rapids, MI.
- Holmes, M., 2007, *The Apostolic Fathers: Greek texts and English translations*, 3rd edn., Baker, Grand Rapids, MI.

41. Efeze 3:30, Hebreëen 7:25–26 en Judas 1:25. Zelfs als Judas later geschreven zou zijn dan Clemens is het duidelijk dat de passage reflecteert wat vroeger of later als apostolische leer werd beschouwd.

42. Dit Nederlandstalige artikel is een bewerking van een lezing voor het Centrum voor Patristiek Onderzoek en verschijnt in overleg met LAHR die te zijner tijd de Engelstalige bijdrage publiceert.

- Jordaan, P.J., Van Rensburg, F.J. & Zuiddam, B.A., 2008, 'Λόγιον in Biblical literature and its implications for Christian scholarship', *Acta Patristica et Byzantina* 19, 379–394.
- Liddell, H.G. & Scott, R., 1996, *A Greek-English lexicon, with a revised supplement*, Clarendon Press, Oxford.
- Lindemann, A., 2009, 'Der erste Clemensbrief' (in: *Apostolische Väter*), Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- Lona, H.E., 1996, 'Zur Bedeutung von ἀβανούσιος in I Clem 44,3', *Vigiliae Christianae* 50(1), 5–11.
- Lona, H.E., 1998, *Der erste Clemensbrief*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- Lysias, 1930, *Lysias*, transl. W.R.M. Lamb, Loeb Classical Library 244, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Meijering, E.P., 2003, *Als de uitleg maar goed is: hoe vroege Christenen de Bijbel gebruikten*, Meinema, Zoetermeer.
- Migne, 2006, *Patrologia Graeca / Patrologia Latina*, University of Aegean, Athens.
- Moreschini, C. & Norelli, E., 2005, *Early Christian Greek and Latin literature, Vol. I: From Paul to the age of Constantine*, Hendrickson, Peabody, MA.
- Nielsen, C.M., 1962, 'Clement of Rome and moralism', *Church History* 31(2), 131–150.
- Rankin, D., 2006, *From Clement to Origin: The social and historic context of the church fathers*, Ashgate, Aldershot.
- Roberts, A. & Donaldson, J., 1997a, *The Ante-Nicene Fathers, series 1*, AGES Software, Albany.
- Roberts, A. & Donaldson, J., 1997b, *The Post-Nicene Fathers, series 2*, AGES Software, Albany.
- Rohls, J., 2012, *Schrift, Tradition und Bekenntnis, Ideengeschichte des Christentums, Band II*, Mohr Siebeck, Tübingen.
- Schneider, G., 1994, *Clemens von Rom Epistola ad Corinthios*, Herder, Freiburg im Breisgau.
- Soulen, R.N., 2010, *Sacred Scripture: A short history of interpretation*, John Knox Press, Louisville, KY.
- Sources chrétiennes, 1952a, *Eusébe de Césarée, Histoire ecclésiastique (N31)*, Les Éditions du Cerf, Paris.
- Sources chrétiennes, 1952b, *Irénée de Lyon, Contre les hérésies (N34)*, Les Éditions du Cerf, Paris.
- Sources chrétiennes, 1957, *Tertullien, Traité de la prescription contre les hérétiques (N46)*, Les Éditions du Cerf, Paris.
- Sources chrétiennes, 1971, *Clément de Rome, Épître aux Corinthiens (N167)*, Les Éditions du Cerf, Paris.
- Trigg, J., 2003, 'The Apostolic Fathers and Apologists', in A.J. Hauser & D.F. Watson (eds.), *A history of biblical interpretation*, vol. I, pp. 308–309, Eerdmans, Grand Rapids, MI.
- Van Unnik, W.C., 1970, '"Tiefer Friede" (1. Klemens 2,2)', *Vigiliae Christianae* 24(4), 261–279.
- Welborn, L., 2004, 'The Preface to 1 Clement, the rhetorical situation and the traditional date', in C. Breytenbach & L.L. Welborn, *Encounters with Hellenism: Studies on the first letter of Clement*, pp. 197–216, Brill, Leiden.
- Wong, D.W.F., 1977, 'Natural and divine order in I Clement', *Vigiliae Christianae* 31(2), 81–87.
- Young, F., Ayers, L. & Louth, A., 2006, *The Cambridge history of early Christian literature*, Cambridge University Press, Cambridge.